

Педагогічні науки

УДК 371.13

Клименко Світлана Іванівна

*кандидат педагогічних наук,
вчитель української мови та літератури
Середня школа № 306*

Клименко Светлана Ивановна

*кандидат педагогических наук,
учитель украинского языка и литературы
Средняя школа № 306*

Klymenko Svitlana

*Candidate of Pedagogical Sciences
Secondary School number 306*

**КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ УЧНІВ У СЕРЕДНІЙ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ
КУЛЬТУРА РЕЧИ УЧАЩИХСЯ В СРЕДНЕЙ
ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ
SPEECH CULTURE OF STUDENTS IN SECONDARY SCHOOL**

***Анотація.** У статті розглядаються окремі питання щодо формування культури мовлення учнів середньої освіти; спрямовано увагу на загальну культуру педагога, що є для усіх взірцем; висвітлюється поняття «культура мовлення», «фразеологічний фонд мови», «зоофразеологізми», «комунікативні навички». Подано ряд практичних порад стосовно використання основних закономірностей, методів і прийомів навчання в шкільному курсі «Фразеологія української мови».*

***Ключові слова:** культура мовлення учнів, фразеологічний фонд мови, лінводидактичні засади.*

Аннотация. В статье рассматриваются отдельные вопросы формирования культуры речи учащихся среднего образования; направлено внимание на общую культуру педагога, которая является для всех образцом; освещается понятие «культура речи», «фразеологический фонд языка», «зоофразеологизмы», «коммуникативные навыки».

Автор рассматривает фразеологический состав языка таким, что должен заинтересовать учеников, вызвать положительные эмоции и интерес к учебе. Ведь по содержанию и форме зоофразеологизмы неоднородны и эстетически привлекательны, они могут содержать вербальные и невербальные средства общения с четкой, последовательной, логической, выразительной речью.

Представлен ряд практических советов по использованию основных закономерностей, методов и приемов обучения в школьном курсе «Фразеология украинского языка».

Вместе с тем, акцентируется внимание на роли преподавателя, который должен не только исправлять и накапливать, но и уметь убедить учеников выработать собственный стиль общения. В данном вопросе фразеологизмы являются одними из лучших, ведь помогают избежать повторов и нежелательных языковых штампов, отражают привычные нормы общения, которые так или иначе случаются в повседневной жизни. Принимается во внимание опыт педагогов, деятельно-стратегический подход, современные интерактивные технологии и хорошо продуманная система ситуативных упражнений, которые в последнее время стали приравняться к «самостоятельным учебным методам» и получили одобрение среди таких ученых как Вернигора Т.И., Грэм М. М., Денищич Т. А., Леценко Г.П., Подгурская В. Ю., Симоненкова Т.П., Скрипник Н.И. Речь идет в основном об аналитических (опознавательных), упражнениях на наблюдение за

употреблением ФЕ и трансформацией, заданиях конструктивного характера.

Таким образом, предложенная группа упражнений должна выработать не только устойчивый интерес подростков к изучению богатств фразеологии, но и языка в целом; усовершенствовать культуру общения между учителем и учеником, продолжить работу в плане экспериментального языкового обучения; оживить работу на уроке, способствовать развитию логического и творческого мышления школьников.

Ключевые слова: культура речи учащихся, фразеологический фонд языка, линводидактичні основи.

Summary. The article considers some issues related to the formation of speech culture of secondary school students; attention is paid to the general culture of the teacher, which is a model for all; the concepts of "speech culture", "phraseological fund of language", "zoophraseologisms", "communication skills" are covered.

The author considers the phraseological structure of the language as one that should interest students, evoke positive emotions, great interest in learning.

After all, the content and form of zoophraseologisms are heterogeneous and aesthetically attractive, they can contain verbal and nonverbal means of communication of clear, consistent, logical, expressive speech. A number of practical tips on the use of basic patterns, methods and techniques of teaching in the school course "Phraseology of the Ukrainian language".

At the same time, emphasis is placed on the role of the teacher, who must not only correct and accumulate, but also be able to persuade students to develop their own style of communication. Phraseologisms are one of the best in this matter, because they help to avoid repetitions and unwanted language stamps, reflect the usual norms of communication that somehow occur in everyday life. The experience of teachers, activity-strategic approach, modern

interactive technologies and well-thought-out system of situational exercises are taken into account, Denyshchych T. A., Leshchenko G. P., Pidgurska V. Y., Symonenkova T. P., Skrypnyk N. I. We are talking mostly about analytical (recognition) exercises, exercises to observe the use of FD and transformation, tasks of a constructive nature.

Thus, the proposed group of exercises should develop not only a stable interest of adolescents in the study of the richness of phraseology, but also language in general; to improve the culture of communication between teacher and student, to continue work in terms of experimental language learning; to revive work at a lesson, to promote development of logical and creative thinking of schoolboys.

Key words: *students' speech culture, phraseological fund of language, language didactic principles.*

*Мовна культура — це живодайний корінь культури розумової,
високої справжньої інтелектуальності... .*

Потрібно на кожному уроці записувати по два-три нових фразеологічних звороти, які б збагачували мову школярів (В.Сухомлинський).

Постановка проблеми. Питання формування культури мовлення у сфері професійної діяльності є досить актуальним і вимагає від майбутнього вчителя-словесника високого освітньо-культурного рівня, розвинених комунікативних навичок, готовності до постійної взаємодії з учнями. Сьогодні більшість школярів 6-7 класів без особливого ентузіазму відвідують уроки української мови, адже ще не складають мовне ЗНО. Для багатьох з них навчання мови вимушене й нудне. Вчителі також не надто переймаються цією проблемою, адже зважають на поведінкові й психологічні особливості учнів, що є характерними для цього віку.

Оскільки сформована компетентність – це основа побудови вмільих висловлювань, для викладача-словесника виявлення ефективних засобів навчання не повинно стати на заваді україно-мовного виховання, а відтак можливості індивідуального пошуку власних мовних форм. Уміння думати, дивувати, зіставляти та порівнювати – це невід’ємна складова мовленнєвої тактики (стратегічних кроків). Ні для кого не секрет, що фразеологізми як такі можуть знімати негативні прояви в спілкуванні з підлітками, надавати доброзичливого, дещо жартівливого забарвлення професійному мовленню вчителя, підкреслювати його індивідуальність та авторитет. Доведено, що «вживання фразеологізмів робить усне спілкування цікавим, а мовлення оригінальним і влучним, вносить у ділове спілкування елемент неофіційності, знімає напруження в конфліктних ситуаціях» [7].

Разом з тим, знання фразеологічного складу мови, його свідоме й доречне вживання є, завжди, прикладом чіткого, послідовного, логічного, виразного мовлення, що має привернути увагу учнів. Адже за змістом та формою зоофразеологізми є неоднорідні й естетично привабливі, а відтак можуть містити вербальні й невербальні засоби спілкування.

Зважаючи на те, що соціокультурна компетенція є головною частиною професійного мовного навчання, вона не має йти в розріз з предметною, культурологічною, лінгвокультурною, як такими, що покликані сприяти формуванню стійких комунікативних навичок. «Від того, який педагог прийде в навчальний заклад, залежить якість громадянської освіти» [10, с. 273].

Метою статті є розкриття поняття «мовленнєва культура», виокремлення сучасних лінгводидактичних засад вдосконалення мовної культури як майбутніх учителів української мови, що планують працювати у середній загальноосвітній школі, так і учнів, що прагнуть поповнити свій словниковий запас й покращити освітній мовний рівень.

Актуальність питання. Сьогоднішній ринок праці диктує свої правила і вносить запит на вчителів «кваліфікованих, грамотних, які б досконало, ґрунтовно володіли українською літературною мовою у повсякденно-професійній, офіційно-документальній сфері, зокрема набули навичок комунікативно виправданого використання засобів мови, оволоділи мовою конкретної спеціальності, фаху» [11, с. 646]. Мовна культура педагога – це завжди приклад для молоді.

Оскільки роль викладача не лише виправляти, а й накопичувати. Він має переконати учнів, що саме знання української фразеології допоможуть виробити власний стиль спілкування, а відтак уникнути повторів та небажаних мовних штампів. В цьому плані фразеологічний фонд мови є чи не найкращим, бо відображає звичні норми спілкування, що так чи інакше трапляються у повсякденному житті.

Попри велику кількість наукових праць, процес осмислення значення фразеологізмів у шкільній програмі залишається цілком актуальним й таким, що потребує детального вивчення.

Тож зважаючи на сказане вище, ставимо за необхідне розробити систему вправ, що в контексті культури спілкування на уроках української мови в загальноосвітній середній школі, збагатило б мовлення учнів, виробило в них власне мовне чуття, викликало позитивні емоції й інтерес до навчання. Відтак, активізувало розумово-пізнавальну діяльність й творчі здібності (Див. освітній план щодо вивчення фразеологізмів у сучасній школі, що є базовим для становлення всебічно розвиненої особистості як в плані інтелекту, так і вибору майбутньої професії.).

Виклад основного матеріалу дослідження. Про ключові та предметні проблеми формування комунікативної компетенції в українській лінгводидактиці згадують Вернигора Т.І., Греб М. М., Підгурська В. Ю., Симоненкова Т.П., Скрипник Н.І. Вчені наполягають на тому, що уроки української матимуть позитивний результат за наявності досвіду педагога,

діяльнісно-стратегічного підходу, використання сучасних інтерактивних технологій та добре продуманих ситуативних завдань[1; 2; 7; 8; 9].

Особливо нам імponує думка тих науковців, хто у роботі з фразеологічними одиницями пропонує покладатися на соціокультурний підхід.

Оскільки за способом взаємодії учителя і учнів прийнято застосовувати загальноприйняті методи навчання: «усний виклад (розповідь, пояснення), бесіду, роботу з підручником, метод вправ, спостереження над мовою» про що йдеться в підручнику М.Пентилюк та інших співавторів [5, с. 25]. Ми ж цілком погоджуємося із твердженням Денищич Т. А., де йдеться про ефект від «навчання за допомогою мовних вправ», що все частіше набуває «самостійного навчального методу». «Прагнучи, щоб скарби фразеології були не лише зрозумілими для учнів, а й ставали надбанням їхнього власного мовлення», цілком схвалюємо думки вченої про те, що «вчитель мусить подбати про систему вправ, у процесі виконання яких вироблялися б необхідні практичні навички», бо «правильне і влучне використання фразеологічних зворотів дає змогу проявити свій розум, вміння дотепно і точно висловлюватися», «обирати серед багатьох фразеологічних одиниць одну, найбільш доцільну» [3, с.122-123], що услід за Лещенко Г.П. «найповніше відповідає сучасній освітній політиці і компетентнісному підходу», дає можливість «поглибити знання про фразеологізми, отримані у початковій школі»; «формувати вміння тлумачити фразеологізми, визначати їхню синтаксичну функцію»; активно «користуватися словником фразеологізмів»; «удосконалювати вміння доречного використання фразеологізмів у власному мовленні, створювати висловлювання на тему фразеологізму відповідно до ситуації спілкування» [4, с.109].

Мова йде здебільшого про аналітичні (розпізнавальні) завдання, вправи на спостереження за вживанням ФО й трансформацію, завдання конструктивного (творчого) характеру.

Оскільки фразеологія української мови сприяє розширенню мовного світогляду особистості, згідно нових наукових рекомендацій та навчальних програм спробуємо акцентувати увагу майбутніх вчителів на розвиток мовлення учнів шляхом використання зооідіоматичних виразів, що в своїй основі містять компонент тварин та мають часто прихований виховний зміст.

Щоб засвоєння фразеологізмів не обмежувалось лише ознайомленням з їх лексичним значенням, спробуймо ввести сталі вирази у речення й текст. Відтак, запропонуймо ряд вправ, що допомогли б належним чином опрацювати й закріпити фразеологічний мінімум, навчили учнів:

- самостійно користуватися фразеологічними словниками;
- визначати лексичне значення й вводити сталий вираз у контекст;
- групувати вивчені зоофразеологізми;
- вирізняти граматичне значення ФО від лексичного;
- складати речення із мовними зворотами;
- вживати сталі вирази відповідно до мовної ситуації як от ми пропонуємо нижче.

Випишіть із фразеологічного словника значення зоофразеологізмів. З одним із них складіть речення

Розбиратися як цап (вовк) у (на) зорях - _____ .

Робити з мухи слона – _____ .

Гедзь укусив - _____ .

Як з гуски вода – _____ .

Визначте стилістичне забарвлення поданих виразів. До яких прочитаних творів їх можна долучити?

Бути білою вороною - _____.

Бути вороною в павиному пір'ї - _____.

Тримати синицю в жмені - _____.

Ловити синього птаха - _____.

Упіймати жар-птицю - _____.

Прочитайте уривок. У якому значенні вжито порівняння Лис Микита (прямому чи переносному)?

Ти й не догадуєшся, синку любий,

Який той чоловік жорстокий, грубий,

Яка у ньому злість і хитрість скрита.

При нім-то ангел навіть Лис Микита.

(Б. Лепкий, Почула стріл, і щоб не було лиха...).

Дайте тлумачення фразеологізму біблійного походження

«Мудрі, як змії, і лагідні, як голуби».

Поясніть значення виразу прислівником.

Уставати з півнями (лягати разом з курми) - _____.

Працювати як сонна муха - _____.

Робити як віл - _____.

Як сова лізти межі очі - _____.

Як сорока на тину сидіти - _____.

Як теля на нові ворота дивитися - _____.

Довідка: повільно, рано, настирливо, розгублено, незручно, важко.

З'єднайте фразеологізми за принципом: мало – багато; дружити – сваритися

Як кіт наплакав;

Як риба з водою

Як два кота в мішку;

Кури не клюють;

Ключ: Як кіт наплакав – кури не клюють; як риба з водою – як два ката в мішку.

Знайдіть зоофразеологізм у синонімічному ряду

«... мати посварилася на мене кулаком, а бабуня вирішила повести свого безклепкого внука до церкви. Там я мав і покаятись, і набратися розуму, якого усе чомусь не вистачало мені. Та я не дуже цим і журився, бо не раз чув, що такого добра бракувало не тільки мені, але й дорослим. І в них теж чогось вискакували клепки, розсихались обручі, губились ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мозку росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною, розум якимось втулявся аж у п'яти і на в'язах стирчала макітра...» (М. Стельмах).

Викресліть зайвий вираз у логічному рядку:

1) як муха в сметані; як корова в апельсинах; як кіт у маслі; як собака на сні.

2) давати горобцям дулі; ловити гав; ганяти собак; пекти раків.

З'єднайте половинки зооідіоматичних висловлювань

Заяча ... конячка.

Як баран ... у вулику.

Писати як ... в аптеці.

Темна ... душа.

Як бджіл ... ганяти.

Ворон ... курка лапою.

Ключ: Заяча душа; як баран в аптеці; писати як курка лапою; темна конячка; як бджіл у вулику; ворон ганяти.

Виявіть вільні сполуки, окремо запишіть фразеологізми

Укус змії; вчився на собак брехати; дражнити гусей; про вовка промовка; муха вкусила; дружній череді вовк не страшний; величається, як заєць хвостом.

Прочитайте історії з шкільного життя. За допомогою сталих виразів визначте основну думку кожної

I. Романчук... кидається на всі боки та б'ється як риба об лід (Леся Українка). Вже я мовчу, вже я й набираю води в рот – все одно, хоч круть-верть, хоч верть-круть, а він виведе тебе з останнього терпіння (Збанацький, Морська чайка, 1959, с.116). – Довчився, Матимеш тепер від батька на рибу. Ой шибенику ти неслухняний (І.Микитенко). Я похитував головою і мовчав, як риба під мостом (Р.Федорів).

II. В другій чверті й мух не стало, – не зівав, цілу чверть ловив наш Петя в класі гав. В третій – майже й на уроки не ходив, бо на вулиці він витришки ловив (Білоус, Зигзаг, 1956, с.12). З школи його витурили, спасибі, що у школу-інтернат направили, а то давав би по місту горобцям дулі (Ю.Збанацький).

З'ясуйте роль ідіоматичних виразів у тексті. Чи будуть певні зміни, якщо замінити їх звичайними словами?

I. – Ну, яка вас муха сьогодні вкусила, що ви такий неможливий? (А.Іщук). – Всі кинулись по інститутах, по технікумах, всі заяви подаєте, а я що : в бога теля з'їв? (Олесь Гончар, Тронка, 1963, 173).

II. – Слушайте, Павле, – ... мабуть, нічого тут усім гав ловити (І. Головченко і О.Мусієнко). Тепер у нас кожен школяр в електричці – як риба у воді! (П. Загребельний). Важкувато мені було вперше чергувати в їдальні дитячого табору: на місці не посидиш, ганяють тебе, як солоного зайця. – Далі не заходь, туди не забродь, тільки ось тут і хлюпочись на мілкому, де горобцю по коліна... (О.Гончар).

Доповніть розповідь. Поміркуйте над доцільністю кожного запропонованого вами виразу

– Трапилося так, що Ладя знов піймав гаву, і м'яч покотився до другого гурту (П. Панч). Ну. Гони биків, чого рота роззявив? (Григорій

Тютюнник). Я в цім ділі розбираюся приблизно так, як баран в аптеці (Д. Міщенко).

Доберіть заголовок, що як найкраще відповідав задуму

– Ви з книжками, як риба з водою (О.Довженко). Ганна здавалася тут багатьом білою вороною (Гончар). Тут, біля креслень, вона почувала себе, як риба в воді (В.Собко). Сама працювала не розгинаючись і других підганяла, щоб гав не ловили, не байдикували (В.Кучер). У неї планів, як бджіл по весні (З усн. Мови). Отак день у день! Як муха в окропі крутись [кручусь] (І. Карпенко-Карий).

Закінчіть кілька зворотів, що найкраще відображають зовнішній і психологічний стан людини.

Злий, як ...; упертий, як ... ; хитрий, як ... ; полохливий, як ... ; надутий, як ... ; покірний, як ... ; здоровий, як ...; німий, як ...; балакучий, як ...; глухий, як ...; шкідливий, як ...; червоний, як ... дурна, як ...; зелена, як

Довідка: тхір, заєць, лисиця, індик, осел, тетеря, жаба, сорока, синиця ягня, кіт, ведмідь, риба, рак.

За допомогою зоофразеологізмів намалюйте словесний портрет однокласника/однокласниці. Нехай учні спробують відгадати про кого йдеться.

Випишіть 5 зоофразеологізмів із фразеологічного словника на позначення власних вчинків в різних ситуаціях: крутився на уроці; розмовляв; ледарював; працював; мовчав.

Дайте відповідь на запитання фразеологізмами

Де ходив, що спізнився на контрольну?

Що робив, коли трапився на очі директору?

Коли будеш виправлятися?

Ключ: Де Макар телят не пас; Позичав у Сірка очей; Коли рак у полі (на горі) свисне.

Складіть речення із зоофразеологічними одиницями, орієнтуючись на певні теми: праця «Комар носа не підточить», навчання «Ось де собака заритий», розваги «В котá й мiшку гратися»

У якій галузі знань можна використати дані вирази: «Лебедина пісня»; «Троянський кінь»; «Ведмідь на вухо настури»; «Три кити»; «Лєвова часка». Розподіліть зоофразеологізми за групами: Історія, Література, Математика, Географія, Музика.

Ключ: Історія – Троянський кінь; Література – Лебедина пісня; Математика – Лєвова частка; Географія – Три кити; Музика – Ведмідь на вухо наступив.

Напишіть твір-мініатюру на тему «Страшне перо не в гусака, а в дурня». Скористайтесь джерелом та зоофразеологізмами з довідки:

Джерело: Фразеологізм «Страшне перо не в гусака»

У давнину писали гусячими перами. Письменних людей було не багато, та й серед них не всі відзначалися високою культурою і чесністю. Вони могли неславити, обмовляти того, хто їм заважав, писати доноси і скарги. У таких руках перо ставало справді страшним. Тоді й народився вислів «страшне перо не в гусака...», а в дурака і нечестивця.

Довідка: «Що написано пером, того не витягнеш і волон»; «По щучому велінню, по моєму хотінню»; «Слово - не горобець, вилетить – не впіймаєш».

Для закріплення навчального матеріалу учням можна запропонувати ряд діалогів (інсценізацій) та проходження проблемних (тестових) завдань.

Висновок. Отже, «осмислення вимог, обґрунтування необхідності дотримання правил мовленнєвої культури як показника загальної культури та рівня інтелектуального розвитку кожної окремої людини й нації в цілому є вагомим підґрунтям успішної роботи з фразеологічними одиницями [6, с. 114].

Таким чином, запропонована група вправ має виробити не лише стійкий інтерес підлітків до вивчення багатств фразеології, а й мови загалом; вдосконалити культуру спілкування між вчителем та учнем, продовжити роботу в плані експериментального мовного навчання.

Запропоновані нами завдання мають поживити роботу на уроці, збагатити мовний запас учнів, сприяти розвитку їх логічного й творчого мислення; полегшити роботу молодих фахівців, які «повинні, насамперед, любити українську мову, вкладати в уроки душу; разом з учнями досліджувати та відкривати правду життя, важливі морально - етичні істини» [8, с. 164].

Література

1. Вернигора Т. І. Розвиток комунікативної компетенції учнів у процесі вивчення фразеології / Т. І. Вернигора // Вивчаємо українську мову та літературу. 2015. № 15. С. 15–17.
2. Греб М. М. Національно-культурний компонент змісту навчання лексикології і фразеології української мови / М. М. Греб // Українська мова і література в школах України. 2017. №5 (144). С. 3-8.
3. Денищич Т. А., Лінгводидактичні засади формування культури мовлення учнів засобами фразеології / Т.А. Денищич // Наукова праця. Педагогіка. 2017. Випуск 279. Том 291. С.119-123.
4. Лещенко Г.П. Компетентнісний підхід до вивчення фразеології в загальноосвітній школі / Г. П. Лещенко // Актуальні проблеми філології та перекладознавства. 2016. Вип. 10(2). С. 108-112.
URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/apftp_2016_10\(2\)_23](http://nbuv.gov.ua/UJRN/apftp_2016_10(2)_23)
5. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / [М. Пентиліук, С. Караман, О. Караман, О. Горошкіна, З. Бакум, М. Барахтян, І. Гайдаєнко, А. Галетова, Т. Коршун, А. Нікітіна, Т.

- Окуневич, О. Решетилова]; за ред. М. Пентилюк. К. : Ленвіт, 2013. 400 с.
6. Пентилюк М. І. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики: збірник статей. К.: Ленвіт, 2011. 256 с.
 7. Підгурська В. Ю. Роль фразеологізмів у формуванні культури фахового мовлення майбутніх учителів початкових класів / В. Ю. Підгурська, І. В. Голубовська // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки. 2018. Вип. 3. С. 63-68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDUP_2018_3_13.
 8. Симоненкова Т.П. Формування навичок культури мовлення у процесі роботи з фразеологічними одиницями / Т. Симоненкова // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 8: Філологічні науки (мовознавство і літературознавство). 2012. Вип. 4. С. 162-169. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_8_2012_4_25.
 9. Скрипник Н.І. Формування мовленнєвої компетентності майбутнього педагога у процесі вивчення української фразеології / Н.І.Скрипник// Закарпатські філологічні студії . – 2020. - Випуск 13. Том 1. С. 112-116. - Режим доступу: <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2020.13-1.22>
 10. Чепіль М. «... яка молодь, таке й майбутнє народу». Іван Франко про освіту та виховання / Марія Чепіль, Роман Вишнівський. Монографія. К. : Видавничий Дім «Слово», 2016. 420
 11. Шевчук С. В. Українська мова за професійним спрямуванням: підручник / С. В. Шевчук, І. В. Клименко // Педагогічні науки. Випуск 3 (94). К.: Алерта, 2010. 696 с.